

of the idea to create the Ukrainian teacher unions was received in Poltava and Ekaterinoslav regions where regional operating centers acted and local unions and congresses took place. *Originality.* The scientific novelty of the research results is stipulated by the characteristics of the topic involving new sources, as well as expansion of the geographical and chronological boundaries of the problem studied. *Conclusion.* The development of the All-Ukrainian union of teachers and national education leaders was the result of the general revolutionary upsurge in the Russian Empire and was due to the existence of the urgent need in the Ukrainian schools. An obstacle to the development of the organization was the police persecution that destroyed the organizational center of the All-Ukrainian union of teachers. In some regions of Ukraine, where educational intelligentsia had high national consciousness, the idea gained support and a number of local organizations was formed.

Key words: public-political organizations, All-Russian Union of Teachers and People's Education Figures, All-Ukrainian Union of Teachers and People's Education Figures, draft statute, pedagogical intelligentsia, First Russian Revolution.

УДК 93/94:314.02

О. В. Михайлюк

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ЧИННИК РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПОЧАТКУ XX СТ.

Схарактеризовано демографічні процеси в Російській імперії на початку XX ст., з'ясовано їхнє значення для назрівання соціального конфлікту, проаналізовано роль молоді в революційних процесах і подіях.

Ключові слова: соціальна історія, революція, демографічні процеси, молодь.

Постановка проблеми. Демографічний фактор, зміни у віковому балансі населення стали важливим чинником наростання революційної ситуації в Російській імперії на початку XX ст. Питання про роль молоді в революційних подіях і процесах є одним із найбільш обговорюваних у межах суспільно-політичного й наукового дискурсу. Актуальність його постановки безпосередньо зумовлена чергою «кольорових», «твітерних» революцій, що відбулися в різних країнах і регіонах та рушієм яких виступала молодь. Це вмотивовує необхідність з'ясувати роль молоді в революційних подіях у більш широкій історичній ретроспективі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історики, зазвичай, характеризують революційний процес у політичному, соціально-економічному чи в національному аспектах. Про взаємозв'язок та взаємозумовленість соціально-політичних і демографічних процесів у Російській імперії на початку XX ст. писали В. П. Булдаков [1], А. Г. Вишневський [2], Б. М. Миронов [3; 4], Л. Енгельштейн [5] та ін.

Мета проаналізувати демографічні процеси в Російській імперії на початку XX ст., продемонструвати їхнє значення для назрівання

соціального конфлікту, схарактеризувати роль молоді в революційних процесах і подіях.

Виклад основного матеріалу. У XIX ст. суттєво зростає кількість населення в країнах Європи, що, можливо, стало одним із важливих факторів, які призвели до Першої світової війни та революційних потрясінь початку XX ст. Особливо швидкими темпами, починаючи з другої половини XIX ст., збільшувалася чисельність населення Російської імперії, власне, її європейської частини.

Темпи зростання населення Європейської Росії, попри те, що вона віддавала певну його частину в ході колонізації околиць імперії й сільськогосподарських переселень, порівняно з першою половиною XIX століття (6 % у рік, у 1811–1851 рр.), збільшилися спершу вдвічі (11–13 % у 1851–1897 рр.), а до кінця століття – початку наступного – утричі [6, 26–29]. На рубежі століть у Російській імперії рівень народжуваності був одним із найвищих у світовій історії. Загальний коефіцієнт народжуваності по 50 губерніях європейської частини імперії сягав 50 на тисячу осіб населення [6, 168], натомість у західноєвропейських країнах він становив близько 30 на тисячу осіб [2, 29].

Демографічний вибух торкнувся передусім нижчих верств населення, переважно селянства. Для сільського населення був характерний доіндустріальний тип відтворення із суттєвою часткою молодих поколінь і невеликою – літніх. Форми традиційного селянського сімейного життя були «підігнані» до економічних і соціальних умов землеробського господарства. Але з другої половини XIX ст. ці умови почали змінюватися, водночас втрачали опору й пристосовані до таких умов сімейні структури, форми та норми сімейних стосунків [2, 44].

Згідно з дореволюційною статистикою, у кінці XIX ст. основна відмінність Росії від інших країн полягала в надзвичайно високій смертності дітей, особливо на першому році життя. Причинами цього були передусім бідність, нецтво, брак лікарів, відсутність елементарних медичних послуг, низький рівень загальної санітарної культури селянської більшості населення [2, 20].

Розвиток промисловості й торгівлі, зростання міст, збільшення рухливості населення сприяли поступовому відходу від патріархального життєвого укладу села, створювали певні передумови для обмеження дії екзогенних чинників смертності. Зростала грамотність населення, відбувалося певне покращення в медичному обслуговуванні. Із кінця XIX ст. року смертність стала поступово знижуватися, а народжуваність усе ще залишалася порівняно високою.

За чотири десятиліття після скасування кріпосного права всі колишні рівноваги були порушені, а нові – ще не створені. Російське суспільство вступило в смугу важкої, затяжної кризи, не могла уникнути цієї кризи і вся система сімейних і демографічних відносин [2, 62]. Демографічні зміни натомість вимагали соціально-економічних і політичних перетворень.

За переписом 1897 р., особи до 30 років становили до 65 % населення Російської імперії [7]. У наступні роки частка молоді зростала, відбувалося омолодження населення. Для патріархальних соціумів

і патерналістської державної системи в цілому будь-яке порушення демографічного балансу й особливо різке зростання частки молоді в населенні країни можуть мати дестабілізаційні наслідки. Для країни з переважним селянським населенням, що страждає від малоземелля (точніше, від переконаності в браку землі), вони перетворювалися на вибухонебезпечні. Елементи т. зв. юнацької деструктивності стали глобальним фактором. Найважливіше значення мало те, що юнацька деструктивність поєдналася з аграрним перенаселенням. Аграрне перенаселення виникло внаслідок демографічного вибуху, секторного розриву між укладами в економіці, воно становило складну проблему для уряду, а отже, одну з головних причин кризових явищ у сільському господарстві та зростання соціальної напруженості (див. [8]).

Молодь першою відчула на собі вплив соціальних змін. Вона мала низку «переваг» порівняно зі старшим поколінням – більше шансів здобути якусь освіту, більше міграційних можливостей. Із появою шкіл, розвитком залізничного сполучення життя селян стає менше замкнутим. Сільська молодь, потрапивши до іншого культурного середовища, міста, на фабрики й заводи, поступово втрачала морально-релігійні устої, які були сформовані в неї в селі. Сучасники зазначали, що сільська молодь, яка виросла «в епоху політичної розрухи», побувала на відхожих промислах і «спробувала зворотній бік міської культури», не мала стійкого світогляду. Розширенню контактів із зовнішнім середовищем сприяло й те, що все молоде чоловіче населення (за винятком старших синів у сім'ї) відбувало загальну військову повинність, що відривала на 6 років від рідного середовища. Усе це сприяло виникненню нового покоління селян, що не знало кріпосництва, більш освіченого, більш відкритого, більш незалежного і «фрондувального» [9, 31].

Фактори патерналістського стримування перестали діяти. Давні сімейні порядки в стосунках батьків і дітей руйнувалися, зменшилася повага до батьків. Там, де влада батьків ще зберігалася, вона все більше трималася на одній лише безпосередній економічній залежності дітей. Демографічна ситуація, аграрне перенаселення, об'єктивно призводили до конфлікту батьків і дітей на ґрунті розподілу земельних наділів.

Характеристику морального стану православного населення описано у «Всеподданейшем отчете Обер-Прокурора Святейшого Синода» за 1911–1912 рр. Вона була складена Катеринославським єпископом Агапітом (Вишневським) стосовно власної пастви, однак духовне відомство оцінило її як показову для з'ясування небезпеки того морального розкладання, що відбувалося, за словами «Отчета», насамперед у середині російського селянства, здебільшого – серед його молоді. Вона, невихована, неприборкана, безпринципна, її торкнувся сучасний згубний дух заперечення й сумніву, дух гордині й непокори. Під впливом нових ідей, постійно поширюваних і лівою пресою, і брошурами, і ораторами революційного напрямку, а особливо під впливом порнографічної лубочної літератури, сучасна молодь сповідує тільки «культ плоті» і робиться зовсім індіферентною до релігії взагалі, стає блюзнірсько-невіруючою, зухвалою й нахабною. Не хоче вірити нічому святому,

духовному, вічному, уважаючи це «вигадкою попів» й уряду заради корисливих цілей і поневолення простого темного народу. Над духівництвом сміються й знущуються, під час зустрічі з ним демонстративно не бажають поклонитися й узагалі намагаються тримати себе зухвало. Не визнають і батьків своїх, і взагалі авторитету старших. Пилять, займаються розпущою, хуліганять. У храм ходять дуже рідко, хіба тільки в найбільшій й урочистій свята. Господарською, землеробською працею займатися вони не люблять. Намагаються знаходити для себе більш легку працю і веселу компанію товаришів. Мріють про нову революцію, від якої чекають для себе «земного раю», тобто всіляких благ і задоволень для тіла, а головне – неробства. У громаді вони зовсім відтіснили старших і є першими горлянами і застрільниками [10, 153–157].

Була підірвана культура поведінки, порушений етичний образ людини, процес десоціалізації наростає, що сприяло створенню нових умов для розвитку злочинності в нижчих верствах російського суспільства [11, 61–64]. Рівень злочинності зростає насамперед серед молоді. Він виріс на 35 % між 1900 і 1910 рр.; злочинність неповнолітніх збільшилася за той самий період на 112 %, причому особливо швидко це відбувалося після 1906 р. Рівень злочинності зростає набагато швидше в сільських районах, ніж у містах, хоча за абсолютними цифрами місто передувало [5, 68]. Б. М. Миронов уважає факторами зростання злочинності в пореформений період звільнення від кріпацтва й ослаблення державного та корпоративного контролю над окремою людиною, руйнування селянської общини й міської корпорації, ослаблення суспільного контролю над поведінкою індивіда. Не бідність, а підвищення ролі багатства в системі цінностей, прагнення розбагатіти в будь-який спосіб, навіть кримінальний, часто ставало мотивом злочину [4, 94–95]. Зіткнення різних ціннісних орієнтацій, традиції й модернізму завжди призводить до зростання злочинності [12, 40].

На початку ХХ ст. значної гостроти й широкого суспільного резонансу набула проблема хуліганства. Воно сприймалося сучасниками як таке, що виникло раптово й у масовій формі. Цей вид злочинності, уперше зафіксований у містах, набув поширення також і в сільській місцевості. До хуліганства найбільш схильною була молодь. Воно виявлялося як у невинних «пустощах», так і в неповазі до чиновників, священиків, учителів, старших за віком, в образах жінок і дівчат, перехожих, убійках на вулицях, підпалах тощо. Хуліганські витівки могли мати й політичне забарвлення. Явище хуліганства стало виявом кризи традиційної свідомості та культури, мало суттєві соціальні, культурні й політичні наслідки (див. [13]).

На початку ХХ ст. держава вкладає великі кошти в розвиток народної освіти. Суттєво зріс рівень писемності серед молоді нижчих верств населення. Покращення освіченості стало додатковим дестабілізаційним фактором для чинної соціально-культурної системи. Ті представники селянської молоді, які закінчили земські, парафіяльні школи, учительські семінарії, найчастіше змінювали не тільки напрям думок, а й вигляд і спосіб життя, стаючи чужинцями у своєму середовищі, яких зараховували до категорії «панів». Здобувши «часткову освіту», учні залишали рідні місця або, залишаючись, забували набути в школі знання. Г. Лебон звертає увагу на

небезпеку сучасної йому системи освіти: «вона вселяє тому, хто її здобув, відразу до умов свого суспільного становища, так що селянин вже не бажає більш залишатися селянином. ... Унизу сходів така виховна система створює цілі армії незадоволених своєю долею пролетарів, готових до обурення» [14, 55]. Уважаємо обґрунтованою думку Р. Пайпса: зростання освіченості населення, що не супроводжувалося розширенням поля застосування набутих знань, тільки посилювало занепокоєння нижчих класів [15, 135].

У губернаторських звітах початку ХХ ст. можна помітити, що покоління людей, яким за 60 років, поводитися традиційно спокійно, ті, яким за 40, залишалися працюючою верствою, а молодь виявилася позбавленою будь-яких авторитетів у середовищі, до якого вона належала [1194; 1198, с. 17]. Не знаходячи відповідного до її запитів місця в старих соціальних структурах, молодь виявляє деструктивну активність. Вона постає проти влади родини й добropорядного суспільства, усіяло виражає своє невдоволення традиційним укладом життя, порушуючи суспільний порядок, глумлячись над владою, богохульствує тощо [5, 69].

Молодь, як зазначав Л. Д. Троцький, є «барометром революції». Її енергію задіюють і використовують політичні сили, опозиційні чинному режиму. Завдяки своїм бунтарсько-романтичним настроям й опозиційності до влади молодь стає не пасивним учасником революційних дій, а активно сприяє «боротьбі за справедливість» та «протидії тиранії». Студентські виступи були невід'ємною частиною революційних подій 1905 і 1917 рр. Молодь стала основним джерелом кадрів революційних активістів. Есерівські й анархістські терористи були переважно молодими людьми. Після лютневої революції 1917 р. більшість провідних політичних партій створює свої молодіжні структури. Усі політичні партії стали легальними, і кожна з них прагнула залучити населення на свій бік, доводячи, що саме її програма відкриває шлях до благоденствуювання і щастя народу. Процес революціонізації молоді проходив швидкими темпами.

Молодь виявляє себе як найбільш активна частина суспільства. Соціальна революція вирізняється залученням у політичне життя нових вікових груп. Молоді непритаманний консерватизм більш зрілого віку, її настрої завжди більш радикальні. Це відповідає загальній логіці революційного процесу та сприяє тому, що молоді простіше знайти собі в ньому місце. Їй притаманні соціальна лабільність, вона більш сприйнятлива до соціальних змін. У нових умовах їй простіше себе реалізувати. У разі зламу чинної соціальної системи в молодих людей, які беруть участь у революційному русі, з'являється шанс на стрімкий кар'єрний злет. Він зумовлений не високим професіоналізмом або життєвим досвідом (те, для чого потрібний час), а «революційними заслугами».

Проте власне молодь, незважаючи на всю свою активність, є не суб'єктом революційного процесу, а швидше – його об'єктом. Вона становила основу всіх збройних формувань часів революції та громадянської війни. Військові втрати Першої світової та громадянської війни випали переважно на долю молодого чоловічого населення. Загальні (бойові й

небойові) втрати російської армії в Першій світовій війні оцінені в 2,25 млн осіб. [16, 100]. Людські втрати серед військовослужбовців Червоної армії в ході громадянської війни становили 981 тис. осіб [16, 149]. Втрати протилежної сторони були не меншими, загальна кількість прямих військових втрат була приблизно удвічі більшою. Ю. Поляков оцінив їх у 2,5 млн осіб. [17, 104]. Але були ще втрати різних нерегулярних збройних формувань, партизан, повстанців, військових сил місцевих національних урядів і державних утворень тощо. Приблизні оцінки, що дають уявлення про справжню численність, дають змогу говорити лише про приблизну «вилку» армійських втрат у Першій світовій і громадянських війнах – 4–5,5 млн осіб. Крім того, були великі втрати серед цивільного населення внаслідок голоду, епідемій і репресій. Завжди після революційних подій перед новою владою поставала проблема утилізації революційних сил.

Революція радикально протистить еволюції, означає радикальний розрив із минулим. У революціонерів немає зобов'язань перед «старими часами». Необхідно розірвати осмислений зв'язок поколінь, позбавити їх спільної історії, загального минулого. Тут зазнає актуалізації проблема спадковості поколінь як умови виживання соціуму.

Висновки. Революція не раптовий, одноразовий акт, а процес, зумовлений накопиченням суперечностей, внутрішніх та зовнішніх чинників. Демографічні зміни, зростання чисельності населення, зокрема збільшення частки молоді в складі населення, послуговували важливими чинниками революційного процесу в Російській імперії.

Список використаної літератури та джерел

1. Булдаков В. П. *Красная смута. Природа и последствия революционного насилия* / В. П. Булдаков. – М.: Роспен, 1997. – 376 с.
2. *Демографическая модернизация России, 1900–2000* / под ред. А. Г. Вишневого – М.: Новое издательство, 2006. – 608 с.
3. Миронов Б. Н. *Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т.* / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.
4. Миронов Б. Н. *Социальная история России периода Империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т.* / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 2. – 566 с.
5. *Энгельштейн Л. Ключи счастья: Секс и поиски путей обновления России на рубеже XIX и XX веков* / Л. Энгельштейн. – М.: ТЭРРА, 1996. – 572 с.
6. Рашин А. Г. *Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): стат. очерки* / А. Г. Рашин. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
7. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года.* – СПб.: [б.и.], 1905. – Т. 1. – 268 с. + 89 прилож.
8. Михайлюк О. В. *Аграрне перенаселення як фактор кризи сільського господарства в Російській імперії на початку ХХ ст.* / О. В. Михайлюк // *Єлисавет : зб. наук. праць Кіровоградського національного технічного університету.* – Серія: *Історичні науки.* – Кіровоград: КНТУ, 2012. – Вип. 1. – С. 4–12.
9. *Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 : пер. с фр.* / Н. Верт. – 2-е изд. – М.: ИНФРА-М,

Издательство «Весь Мир», 1998. – 54 с.

10. Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора Святейшего Правительствующего Синода по ведомству православного исповедания за 1911–1912 гг. – СПб. : Синодальная типография, 1913. – XIII + 336 с. + 230 с. прилож.

11. Смирнов М. А. Отечественная преступность и общественно-политическая ситуация в России во второй половине XIX – начале XX века : 1861–1917 гг. : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Смирнов Максим Анатольевич ; Костромский государственный ун-т имени Н. А. Некрасова. – Кострома, 2006. – 221 с.

12. Миронов Б. Н. Отношение к труду в дореволюционной России / Б. Н. Миронов // Социологические исследования. – 2001. – № 10. – С. 99–108.

13. Михайлюк А. В. Хуліганство в селах України начала XX в. як проявление смеховой народной культуры [Электронный ресурс] / А. В. Михайлюк // Докса : зб. наук. праць з філософії та філології. – Одесса : Одеський національний ун-т імені І. І. Мечникова, 2011. – Вип. 16. – С. 132–143.

14. Лебон Г. Психология масс / Г. Лебон // Психология масс : хрестоматія. – Самара : Издательский Дом «БАХРАР», 1998. – С. 5–130.

15. Пайпс Р. Русская революция : в 2 ч. / Р. Пайпс. – М. : РОССПЭН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.

16. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил : стат. исслед. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 607 с.

17. Поляков Ю. А. Советская страна после окончания гражданской войны: территория и население / Ю. А. Поляков. – М. : Наука, 1986. – 272 с.

References

1. Buldakov V. P. (1997). *Red strife. Nature and consequences of revolutionary violence. M. Rospen. (in Russ.)*

2. *Demographic modernisation of Russia, 1900-2000. (2006). M. New publishing house. (in Russ.)*

3. Mironov B.N. (1999). *Social history of Russia of period of Empire (XVIII - XX of century began). SPb. Dmitry Bulanin. T. 1. (in Russ.)*

4. Mironov B.N. (1999). *Social history of Russia of period of Empire (XVIII - XX of century began). SPb. Dmitrij Bulanin. T. 2. (in Russ.)*

5. Engelshtejn L. (1996). *Keys of happiness : Sex and searches of ways of updating of Russia on the border XIX and XX ages. M. TERRA. (in Russ.)*

6. Rashin A.G. (1956). *Population of Russia for 100 (1811-1913). M. Gosstatizdat. (in Russ.)*

7. *First Universal census of population of the Russian empire 1897 : the General vault of results of working out of data of the first universal census of population on the empire , produced on January, 28, 1897. (1905). SPb. I. (in Russ.)*

8. Mykhailuk O. V. (2012). *Agrarian overpopulation as factor of crisis of agriculture in the Russian empire at the beginning XX century. Elisavet. Kirovohrad. KNTU. 1. 4-12. (in Ukr.)*

9. Vert N. (1998). *History of the Soviet state. 1900-1991. M. Infra-m, publishing House «The Whole World». (in Russ.)*

10. *Report of Ober-prokuror of the most Saint holy governing Synod on the department of the Orthodox creed for 1911-1912 (1913). SPb. Synod printing-house. (in Russ.)*

11. Smirnov M.A. (2006). *Domestic criminality and socio-political situation in Russia in the second half of XIX - beginning of the XX century : 1861-1917. Kostroma. (in Russ.)*

12. Mironov of B.N. (2001). *Attitude toward labour in pre-revolution Russia. Sociological researches. 10. 99-108. (in Russ.)*

13. Mykhailuk A.V. (2011). *Hooliganism in the villages of Ukraine of beginning of XX of century as manifestation of laughter folk culture. Doksa. Odesa. 16. 132-143. (in Russ.)*

14. Lebon G. (1998). *Psychology of the masses. Psychology of the masses : reading-book. Samara. Izdatel'skij Dom «BAHRAR». (in Russ.)*

15. Pipes R. (1994). *Russian revolution. M. ROSSPEN. I. (in Russ.)*

16. *Russia and USSR are in wars of the XX century. Loss of military powers (2001) M. OLMA-PRESS. (in Russ.)*

17. Poljakov Ju.A. (1986). *Soviet country after completion of civil war : territory and population. M. Nauka. (in Russ.)*

O. Mykhailuk

A DEMOGRAPHIC FACTOR OF REVOLUTIONARY PROCESS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE EARLY 20TH CENTURY

Problem of intercommunication of socio-political and demographic processes in the Russian empire in the early 20th century is actual and scantily explored. A question about the role of young people in revolutionary events and processes is one of discussed within the framework of social and political and scientific discourse.

To consider demographic processes in the Russian empire in the early 20th century, show their value for ripening of social conflict, to analyze the role of young people in revolutionary processes and events.

The growth of population is observed in Europe and Russia since the second half of XIX century. There was a rejuvenation of population. For patriarchal societies and paternalistic state system on the whole any violation of demographic balance and, especially, sharp increase of part young in a population countries can have destabilizing consequences. For a country with a prevailing peasant population that suffers from the shortage of land they became explosive. The elements of youth destructive became a global factor. The youth destructive which teamed up with agrarian overpopulation had a major value for Russia. The factors of paternalistic inhibition left off to operate. Young people prove as the most active part of society. Social revolution is characterized by bringing in political life of the new age-related groups.

Demographic processes are examined in the Russian empire in the early 20th century, their value for ripening of social conflict is shown, and the role of young people in revolutionary processes and events is analyzed.

Demographic changes, increases of quantity of population, in particular, increase of part young in composition of population became the important factor of ripening of revolutionary situation in the Russian empire.

Key words: social history, revolution, demographic processes, youth.

УДК 94:2-735:347.23(477.4)«18/19»

Б. О. Опря

кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ЦЕРКОВНА ЗЕМЛЯ ТА ПРОБЛЕМА ІІ ВИКОРИСТАННЯ ПРАВОСЛАВНИМ ПАРАФІЯЛЬНИМ ДУХОВЕНСТВОМ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена вивченню питання матеріального забезпечення православного парафіяльного духовенства Правобережної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. за рахунок прибутків від церковної землі. Підсумовано, що ці прибутки залежали від таких факторів, як площа землі, родючість, готовність селян допомогти в її обробітку тощо. Загалом, духовенство прагнуло знайти варіанти